

Психологічна безпека організації вищих навчальних закладів

Т.В. Дектярьова

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто теоретичні основи понять «безпека», «психологія безпеки», «психологічна безпека». Психологічна безпека розглядається як одне з найважливіших питань забезпечення ефективного функціонування вищих навчальних закладів на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

В статье рассматриваются теоретические основы понятий «безопасность», «психология безопасности», «психологическая безопасность». Психологическая безопасность рассматривается в качестве одного из наиболее важных вопросов обеспечения эффективного функционирования высших учебных заведений на уровне образовательной среды и личности участников учебного процесса.

The article considers the theoretical basis of the concepts of «security», «psychology of security», «psychological security». Psychological security is regarded as one of the most important issues of ensuring the effective functioning of higher educational institutions in terms of educational environment and the personality of participants of educational process.

Ключові слова: безпека, психологія безпеки, психологічна безпека, вищий навчальний заклад, освітнє середовище, учасники навчального процесу.

Постановка проблеми

Проблема безпеки та її забезпечення є актуальною для систем будь-якого рівня організації, включаючи окрему людину і створені нею соціальні об'єднання. Хоча питання різного виду безпеки вивчається багатьма галузями науки та практики, чимало з них залишаються актуальними, не вирішеними на рівні теоретико-методологічного обґрунтування.

Життя та діяльність людини протягом історії існування завжди пов'язане з різноманітними ризиками, загрозами, небезпеками, які у звичайних ситуаціях створюють певні труднощі, а в складних і екстремальних стають небезпечними та загрозовими. Отже, немає більш нагальної й актуальної проблеми для людини, ніж забезпечення безпечного життя в різних його аспектах. Якщо проблема забезпечення фізичної безпеки людини вивчається давно й ґрунтовно, то інші аспекти, такі як: інформаційний, економічний тощо, –

вивчаються порівняно недавно. Щодо психологічного компонента безпеки, то в якості складової він завжди враховувався, проте як самостійний напрям виділився лише останнім часом.

Важливість психологічної безпеки – як особистої, так і колективної, набула досить широкого визнання. Однак чіткого поняття та прагматичного підходу до її формування у вітчизняній психології досі не склалося. Не визначено також методологічний аспект введення поняття «психологічна безпека» в контексті освітнього середовища вищого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Роботи з проблем безпеки мислителів минулого (Платон, Аристотель, Цицерон та багато інших) і дослідження сучасників (В.Г. Волович, Г. Силласте, В.А. Медведєв, Д.Г. Негодов, А.С. Прудников, Л.В. Брусніцин, М.В. Грищенко та інші) свід-

чать про те, що безпека розглядається як захищеність від природних і суспільних катаклізмів і такий стан життєдіяльності людини, за якого в часі не знижується ймовірність досягнення головної життєвої мети. Вона сприймається як одна з основоположних цінностей. Людська цивілізація в якості найбільш значимого орієнтира свого розвитку бачила безпеку людини як основу збереження досягнутого позитиву та можливості подальшого самовдосконалення.

Дослідник освітнього середовища В.А. Ясвін подає таке визначення: «Освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному та просторово-предметному оточенні» [1, с. 17]. Термін «освітнє середовище вищу» А.І. Каташов трактує як сукупність духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечує саморозвиток вільної та активної особистості студента, реалізацію її творчого потенціалу. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [2, с. 8].

Аналіз досліджень ряду авторів (Г.В. Грачов, 1998; Т.С. Кабаченко, 2000; І.А. Баєва, 2002), показав, що ефективність освітнього процесу залежить від показника психологічної безпеки освітнього середовища [3; 4; 5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом з тим, практично не досліджено в Україні залишається проблема психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, зокрема, розуміння суб'єктами навчально-виховного процесу сутності цього явища та чинників, що впливають на нього.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретичний аналіз поняття «безпека» та одного з його психоло-

гічних аспектів на основних рівнях і площинах у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Історія людської цивілізації була б неможливою без історії життя окремої людини. Від народження до смерті людина живе в оточенні різних предметів і явищ, що забезпечують її життєдіяльність і становлять для неї різноманітні загрози. Наприклад, вода є обов'язковою для життя людини, але може й стати причиною її смерті; вогонь може або зігріти, або спалити. Увесь зовнішній світ є безпечним або небезпечним залежно від розумної міри його використання.

Людина залежно від власного розуму та життєвого досвіду, як особистого, так і громадського, використовує зовнішній світ для своєї життєдіяльності. Вона виживає в зовнішньому середовищі, пристосовуючись до нього або змінюючи його чи місце існування. Вижити людина може в умовах, ступінь загроз яких для її життя є допустимим, в іншому разі вона гине. Таким чином, людина виживає в безпечному для себе середовищі, тому проблема забезпечення безпеки була завжди актуальною як основна умова виживання.

Спроби тлумачення поняття «безпека» здійснювались активно, зокрема, В.І. Даль у «Тлумачному словнику живої великоросійської мови» трактує поняття «безпека» як стан, властивість за прикметником «безпечний» і одночасно як дію з дієслова «безпечний». Безпечний – означає незагрозливий, той, що не може заподіяти зла чи шкоди, нешкідливий, збережений, правильний, надійний. Безпека – це відсутність небезпеки, збереженість, надійність. Безпечити (когось) – означає захищати, забезпечувати відсутність небезпеки. «Небезпека» – стан, властивість за прикметником «небезпечний». Небезпечний – означає ненадійний, загрозливий, такий, що завдає шкоди, біди, хвороби, нещастя. Слова «небезпека» і «безпека» характеризують якість, властивість, стан [6].

У «Енциклопедичному словнику» І.А. Брокгауз та І.А. Ефрон дають пояснення

поняттям «небезпека» і «безпека», які характеризуються різним рівнем небезпеки, безпека досягається усуненням небезпеки. У абсолютному значенні поняття «безпека» розуміється як стан із повною відсутністю небезпеки [7].

У «Словнику російської мови» С.І. Ожегов дає визначення спорідненим поняттям: «безпека» – це стан, за якого не загрожує небезпека кому-небудь або чому-небудь, а «безпечний» – не загрозований небезпекою [8].

У тлумаченнях захист від небезпеки розуміється як силова функція, захищати – означає обороняти, закривати, загороджувати що-небудь. Це може бути річ, предмет, явище, яке приховують, охороняють, огороджують від когось або чогось.

Багато сучасних уявлень про сутність безпеки та механізм її забезпечення беруть свій початок у глибокій давнині. У міфах народів Європи, Азії та Америки в тій чи іншій формі можна знайти роздуми про золотий вік людства, коли всюди панував мир. Принцип неспричинення зла в діях, тобто принцип ахімса отримав величезне значення в буддистській філософії. В індійській історико-філософській традиції правитель Магадхі з династії Маур'їв Ашока (268-232 рр. до н.е.), прийнявши буддизм, розглядав принцип ахімса як національну чесноту, відмовився від завоювань із використанням зброї, проголосив підкорення світу любов'ю [9]. Це був один із перших рецептів наближення до безпечного світу в історії гуманізму.

Історія розвитку соціально-економічної думки свідчить про те, що понятійне осмислення безпеки розпочалося ще в давнину. Так, в античній філософії у працях Платона та Аристотеля ставилася проблема взаємозв'язку безпеки з господарськими та політичними відносинами, було зроблено спробу розкрити її роль у суспільному житті. У цьому зв'язку безпека трактувалася як захист держави та її громадян від різного роду загроз, що зазвичай пов'язували з проявом недоброчливості та злої волі надприродних сил. Еволюція наукових уявлень про безпеку в

античній філософії протікала у двох основних напрямках. По-перше, безпека розглядалася в тісному зв'язку з господарськими відносинами, основу яких становив поділ праці в контексті рабовласницького ладу. По-друге, вона трактувалася в контексті становлення політичних відносин і соціальних установ, покликаних забезпечити безпеку громадян і держави в цілому. Своє логічне завершення ці ідеї отримали в епоху еллінізму, коли були остаточно визначені та зафіксовані політико-правові засади концепції безпеки.

Небезпека та безпека являють собою дві взаємозалежні сторони, що перебувають у динамічній взаємодії. Оскільки безпека опосередковується небезпекою, вона за своїм змістом завжди є предметною та конкретною і не може бути абстрактною. У контексті небезпеки та безпеки людина розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й провадити певну діяльність з її забезпечення [10, с. 169]. Римські філософи та вчені-юристи вважали, що безпека може реалізовуватися лише за допомогою права, що повинно офіційно закріплюватися в законодавчому порядку, завдяки якому регламентуються всі соціально-економічні відносини в суспільстві.

У відчутті людини власної безпеки багато як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, якісь загрози та небезпеки людина прораховує, а наближення якихось відчуває. За тисячоліття мозок розробив складні механізми, щоб долати небезпеки. Розуміння того, як мозок працює та в яких випадках дає збій, є істотною умовою розуміння відчуття безпеки. Коли людина приймає рішення діяти певним чином, вона враховує ступінь ризику наслідків. Психологія вивчає сприйняття ризику, намагаючись з'ясувати, коли людина перебільшує небезпеку ризиків і коли надає їй меншого, ніж варто було б, значення. При

цьому мається на увазі, що абсолютної безпеки не існує, і за забезпечення певного ступеня безпеки людина розплачується часом, зручностями, можливостями, свободою тощо.

У психології категорія «безпека» активно досліджується з середини ХХ ст., перш за все в роботах психологів гуманістичної орієнтації (А. Маслоу, Е. Фромм, К. Хорні). Посилення гуманістичного спрямування означив підвищений інтерес до індивідуальності людини та визнання пріоритетних напрямів сучасної психологічної науки. Вивчення психологічної безпеки особистості розглядається не лише як дослідження суб'єктивних переживань останньої, найважливішим є врахування різноманітних систем, у яких людині доводиться діяти.

Психологія безпеки сформувалася на перетині дисциплін: загальної та соціальної психології, психології та психофізіології праці, педагогічної психології, психології розвитку, психотерапії, екстремальної психології, екологічної психології, а також загальної теорії безпеки, соціології, психіатрії, медицини тощо (І.О. Баєва, В.В. Ковров, В.В. Рубцов, Н.Т. Оганесян, С.Д. Дерябо, Г.А. Ковальов, В.А. Ясвін, В.П. Лебедева, В.І. Панов, В.А. Орлов, В.І. Слободчиков, Т.Г. Івашина та інші).

Усвідомлення значущості теоретико-практичної розробленості питань безпеки знайшло відображення в психології праці (І. Балінт, М. Мурані, С.А. Єлісеєв, Г.Т. Береговий, М.А. Котик, В.П. Третьяков та інші); психології спорту (А.Д. Ганюшкін, Н.П. Казаченко та інші); соціальної психології (О.Я. Анцупов, А.І. Сичилов та інші); педагогічної психології (Л.І. Шершньов, І.О. Баєва, Д.С. Синіцин та інші); юридичної психології (В.В. Авдєєв, В.В. Андрєєв, А.В. Буданов та інші); військової психології (А.В. Відповідачів, І.В. Панарін), а також інших галузях психології.

Попри те, що навіть етимологічно безпека містить у собі негативне визначення, вона є не просто запереченням небезпеки, а має стверджуючий характер [10, с.170]. Психологія безпеки вивчає соціо-

психологічні явища та процеси, що виникають у ситуації небезпеки.

Вивчення поняття «психологічна безпека» зумовлене професійною діяльністю людей у предметній сфері наприкінці 70-х – початку 80-х років ХХ ст. у зв'язку з інтенсивним розвитком промислової соціальної психології, у контексті інформаційної та організаційної безпеки (Г.В. Грачов, В.Є. Лепський, Т.С. Кабаченко). Психологічна безпека також визначається як засіб захисту від деструктивних культів і тоталітарних сект (Е.Н. Волков). У дослідженнях розглядаються соціально-психологічні аспекти безпеки, в основі яких лежить конфліктологічний підхід (А.Н. Сухов).

Предметом психології безпеки є психологічна безпека особистості та соціального середовища. Об'єктом психології безпеки є психологічні характеристики людини, соціальної групи та суспільства.

Структуру психології безпеки розглядають у двох аспектах: психологічна безпека середовища та психологічна безпека особи. Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із декількох площин: як процес, стану, характеристика особистості; а також на декількох рівнях: суспільства, локального середовища мешкання, особистості.

На думку І.О. Баєвої, існують два головні системоутворюючі види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші нанижуються на них як на стрижень. У цьому разі є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та її навколишнього фізичного й соціального середовища [11].

Критеріями психологічної безпеки є:

- референтна значимість середовища (відображена в позитивному ставленні до неї);
- задоволеність міжособистісним спілкуванням;
- захищеність від психологічного насильства.

Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки

учасників від загроз позитивному розвитку та психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії. Соціальна безпека, до структури якої входить і психологічна безпека особи, означає ефективне виконання соціальними інститутами своїх функцій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів, цілей населення країни [3].

Основною метою реформування вищої освіти в Україні є забезпечення психолого-педагогічних умов для саморозвитку та самореалізації студента як суб'єкта освітнього процесу та майбутньої професійної діяльності. На думку Л.Г. Подоляк та В. І. Юрченко, студентам, порівняно з іншими групами молоді цього віку, притаманні такі риси: вищий освітній рівень, велике прагнення до знань, висока соціальна активність, досить гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості [12].

Для студентського віку є характерною кризова насиченість, ознаками якої можуть бути: сильна фрустрація через незадоволені потреби; загострення рольових конфліктів «студент – викладач», «студент – студент»; ціннісно-смилова невизначеність, неструктурованість особистості; інфантильність [12]. Кризи, які переживає студент, можуть призводити до зниження психологічної безпеки особистості, спричинити деструктивні та психотравмуючі наслідки.

Психологічна безпека в освітньому середовищі може знижуватися через ризики: фактор умов навчання (реальні умови навчального процесу: освітлення, розміри навчальних меблів, вентиляція навчальних приміщень – усе, що підлягає гігієнічному нормуванню); фактор навчального навантаження (інформаційна сторона навчального процесу та організація навчання); фактор взаємин (узагальнює стиль взаємин педагога та студента, включаючи оцінку результатів його навчальної діяльності, а також взаємини з батьками).

Сучасна вища школа може бути розглянута як об'єкт високого ризику, оскільки покликана випускати «надскладний продукт» – психологічно здорову особистість, що володіє професійною компетентністю

і вимагає для свого «створення» індивідуальних технологій.

У цьому контексті можна говорити про психологічний ризик, обумовлений використанням потенційно небезпечних психолого-педагогічних технологій (або їх повною відсутністю). Звідси вкрай актуальним стає питання про психологічну безпеку або культуру психологічної безпеки у взаємодії учасників освітнього середовища.

Вимоги до психологічної безпеки слід задавати з позицій тих учасників, у інтересах яких вона підтримується, зокрема, студента, батька, педагога. Якщо ситуація або вся обстановка в установі небезпечні хоча б в одній із цих позицій, вона неминуче починає становити загрозу й для інших, хоча такі побічні дії можуть бути відкладені в часі. Тим не менш, остаточно сформулювати вимоги до середовища в принципі неможливо, їх виявлення доводиться повторювати щоразу зі зміною середовища.

Отже, доцільним є комплексний підхід до забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів: це запобігання (короткострокова перспектива) і попередження (довгострокова перспектива) психологічних ризиків і загроз. Досить зрозумілим є той факт, що остаточне виключення загроз неможливе, проте актуальним залишається гасло: «Хто попереджений, той озброєний». Украв важливим для керівників вищих навчальних закладів при організації освітнього процесу є закласти спосіб оцінки такої діяльності. Ризики повинні бути чітко формалізовані й описані з урахуванням їх поповнення зі зміною поколінь і соціального середовища. При цьому перелік ризиків, їх причин і наслідків повинен виступати не універсальним реєстром, а швидше «кадастром», тобто включати прив'язку до місцевості: часто психологічні ризики визначені місцевими умовами, специфікою студентської спільноти, локальної культури або окремого закладу.

Слід урахувувати той факт, що вищий навчальний заклад є поєднанням різних

характерів, життєвих траєкторій, ситуацій тощо: якщо для однієї людини ця різномірність є прийнятною та безпечною, то для іншої вона може бути загрозливою та небезпечною. З точки зору І.В. Абакумової та В.В. Супріянової, «в організаційному аспекті загрозу здоров'ю учасників освітнього середовища створює нерозвиненість системи психологічної допомоги як неефективність діяльності служби супроводу в системі освіти» [13].

Тому психологічний супровід діяльності освітнього середовища вищих навчальних закладів на різних рівнях для учасників навчального процесу повинен урахувати реалії сьогодення при плануванні заходів.

Висновки

У контексті небезпеки та безпеки людини розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини мате-

ріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й здійснювати певну діяльність з її забезпечення.

Психологія безпеки здійснює внесок у вирішення найважливішого соціального завдання – усвідомлення та прийняття людиною відповідальності за себе, соціальну групу, суспільство в цілому, це означає, що людина стає суб'єктом безпеки, тобто суб'єктом безпечного процесу розвитку.

Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із декількох площин: як процесу, стану, характеристика особистості; а також на декількох рівнях: суспільства, локального середовища мешкання, особистості.

З метою забезпечення ефективного функціонування вищого навчального закладу ефективною є комплексна система заходів з психологічної безпеки на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

Література

1. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.
2. Каташов А. І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею: автореф. ... канд. пед. наук / А. І. Каташов. – Луганськ, 2001. – 22 с.
3. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании : Монография. / И. А. Баева. – С.-Пб., 2002. – 271 с.4. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности : состояние и возможности психологической защиты / Г. В. Грачев. – М. : Изд-во РАГС, 1998 – С. 33.
5. Кабаченко Т. С. Психология управления : учебное пособие / Т. С. Кабаченко. – М.: 2000 – С. 8.
6. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. / В. И. Даль – М. ТЕРРА, 2000 г., т. 1 – С. 167.
7. Брокгауз И. А. и Эфрон И. А. Энциклопедический словарь / И. А.Брокгауз и И. А. Эфрон. – М. т. 5 – С. 304.
8. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов – М. : Русский язык, 1991. –С. 47.
9. История древнего мира. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М., 1982., кн. 2. – С. 384.
10. Рыбалкин Н. Н. Философия безопасности : учебное пособие / Н. Н. Рыбалкин. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 296 с.
11. Баева И. А. Категория психологической безопасности // Вестник практической психологии образования –№ 4 (13) октябрь-декабрь 2007. – С. 17-20.
12. Бараиш Б. А. Психотравматическая помощь студентам вуза в кризисных ситуациях // Физические и психосоциальные особенности студентов : Сб. науч. трудов. – Таллин, 1986. – С. 133-141.
13. Абакумова И. В., Суприянов В. В. Средовой подход к проблеме психологической безопасности личности. Методические указания к курсу «Педагогическая психология» для студентов факультета психологии ЮФУ. — Ростов-на-Дону, 2007. – С. 15-23.